

BRETTER GYÖRGY

Írt és tanított...

*A mű egünkéből kitűnő állapotok
üstökös csillagoknak nevezetnek*

(Apáczai: Magyar Enciklopédia)

Felemelkedni csak a Tudásban lehet — mondja Apáczai Csere János —, de mi némák vagyunk, barbarus állapotban élünk, a tudománynak nincs magyar nyelve. Nem érthetjük hát az Írást sem, pedig értenünk kellene: nincs más reményünk, csak az isteni jóvátétel. Hinni: hinni, hogy az nem lehet, ami velünk történik, hinni valami nem létező Másban, az eljövendő igazságban, a szenvedésben, amellyel kiérdemeljük azt a Mást. Meg kell találni a támaszt, mert másképp megszűnik történelmünk: a rossz, ami velünk történik, csak átmenet, csak bizonyíték arra, hogy kiválasztottak vagyunk. A szenvedés kiválasztottjai, akik kedvesebbek Számára, mint egyebek, akiket nem szeret annyira, hogy fájdalomra méltatná őket. Mi volna jobb bizonyíték kiválasztott voltunkra, ha nem éppen a szenvedés? Apáczai hívő volt, de hitével a népet szolgálta. Azt tartotta, hogy meg kell értenünk az Írást, mert a világot másképp nem láthatjuk, hiszen a világ homályos és áthatolhatatlan. Egyetlen állandóság van a változásokban, egyetlen szilárd pont a mozgásban: az Írás. Ezt kell megérteni, és mert csak a tudományok birtokában lehet megérteni, meg kell tanulni a tudományokat. A Szentírás magyar, a tudomány latin, a Szentírás mindenkié, a történelem egyeseké. Barbárságunk megszűnik, ha lemondunk a történelemtől, és egyesülünk az ősi forrással a történelemtől elragadott tudomány segítségével.

A tudomány nyelve maga a történelmenkívülség, az a közeg, amely pusztán önmaga létében fedezi fel a mozgások egységes alapját. Soha ilyen jelentőségre nem tett még szert: a lét, a realitás elé került, ő maga az egyetemes Alany és az egyetemes Állítmány. Pusztán önmagára vonatkozik, s aki beszél, az csak árnyék, csak a történelemben hullámozó semmi. Az ember éppen azzal válik az események, élet és halál ellenére is állandóvá, hogy beszélni tud a tudomány nyelvén. Mit számítanak az évszázadok, ha még beszélni tud? Meg kell tanulni tudományul és filozófiául is, a tudományt és filozófiát is megtanítani magyarul, ez a történelmileg változó, romlandó ember feladata.

A tudás szón értjük „az egész műveltséget, bölcsességet, az értelem tevékenységét, és egyszóval az egyetemes enciklopédiát, vagyis azoknak a dolgoknak módszeres összefoglalását, melyeket tudni szükséges, [...] minthogy pedig ilyen tudnivaló kétféle van: maga a nyelv és a nyelv által megjelölt dolgok, nem ok nélkül mondják a bölcsességről, hogy az egyrészt magukkal a dolgokkal foglalkozik, másrészt a nyelvvel, amelynek segítségével a megértett dolgokat másokkal közöljük“ (*Rektori beszéd a Gyulafehérvári Kollégiumban*, 1653 novemberében).

De hasznos-e a beszéd, a tudás, jó-e valamire azon kívül, hogy az Írásban rögzítsük történelmi tehetetlenségünket? — kérdezi Apáczai. „De hasznosságon ne értsetek egyebet, mint az említett tudományok jóságát és tökéletességét [...], ne értsetek egyebet, mint azt a hasznót, melyet az egyes tudományágakban való alapos elmélyedés nyújt a velük foglalkozóknak.“ (Uo.) Tudni: csak mert a nyelvet tudni kell, hiszen egyszer talán megérkezik a történelem, s addig élni kell, meg készülni is. Érv nincs, mert az ösmozdulatlansághoz való visszatérés negatív érv a történelem mellett: a történelem még nincs, de a hitet mégis ébren kell tartani. A hit forrása és a tudás szükségessége semmilyen kapcsolatba sem hozható: az érvek — a tudásra azért van szükség, hogy megértsük a Bib-

liát — nem vonatkoznak a tárgyra, mert a tárgyat nem lehet megnevezni. Mert hiányzik a tárgy; nincs történelem.

„Ha az említett tudományok hasznosságáról, hallgatóim, semmi mást nem lehetne mondani, mint azt, hogy kölcsönösen segítik egymást, és pedig annyira, hogy külön egyiküket senki sem értheti meg tökéletesen, csak ha egyúttal a többit is mind megtanulta, akkor, azt hiszem, máris eleget mondtam...” (Uo.) Szinte már öncélú tudáseszmény: legyünk okosak, műveltek, csak azért. Nemigen változtat ezen Apáczai dühös pátosza sem: „Vesszek el, ha nincs szükségem minden tudományágnak, sőt az egész enciklopédiának segítségére, midőn a Bibliát forgatom...” Csak arról van szó, hogy nincs érv, az indulat nem érv, a vágy és óhaj sem az.

A barbár állapotok megváltoztatására nincs esély, hát legalább mi szabaduljunk a tudatlanság átkaitól. Műveljük fényesre agyunkat, mert ez így tetszetős. De mit tehetünk, ha ezt nem hiszik el nekünk, ha a már meggyőzötteket győzködjük, de a többiekhez nem jut el szavunk? Érveket találunk, az ő mértékükhöz szabottakat. Apáczai is barbár érveket keres, s ha ezek nem is válnak túlságosan súlyossá művében, mégis jelen vannak. Ilyesmiket mond: „Nem illik pedig egy becsületes úri személynek is ezen megháborodni, mintha ez dolog — az akadémiát végzetek nemességre emelése — jobbágyi számának megkevesedésével fogna lenni: mert vajki kevesen volnának olyanok, akik ilyenképpen szabadulást szerezhetnének magoknak.” (*Egy magyar académiának lerajzolója*) „Alázatosan jelentem Nagyságodnak, hogy ez a schola, mely az egész kereszténység között fennforgó legnehezebb és legártalmasabb két adversa reliigiók — a katolikusok és az unitáriusok — ellenében plántáltatott volt...” stb. (*Apáczai supplicatiója Barcsay Akoshoz*) „Nem inkább véletlenségből, vagy bizonyos feljebbvalóknak gyakran oktalan rendelkezésére sodródni ide a legtöbben — az iskolamesterekről van szó — hogy egy ideig itt védelmezzék nyomorúságos életüket a nyomasztó szegénységgel szemben?” (*Rektori beszéd a Kolozsvári Kollégiumban, 1656. november 20-án*)

Az elszigeteltség helyzeteiben feltámadnak az önvédelem ösztönei, elhalványodik a ráció, amely eddig emberi korlátok közé kényszerítette a primér gyűlölködést. Apáczai is gyanúsít és sebez ott, ahol természetes szövetségeseiből híveket toborozhatna. Nincs szomorúbb vádbeszéd a kolozsvári beiktatáson elmondottnál. Persze, leleplezéseként is lehetne olvasni ezt, de ne áltassuk magunkat: a gyűlölet is érveket talál magának. Ebben a beszédben Apáczai négy pontban foglalja össze az iskola rákfeneit, hibáztatja a tanítókat, papokat, kurátorokat és még a tanulókat is. Csak a tudományra talál díszítő jelzőket, a többieket nem mentheti semmi sem.

A tudomány — ez Apáczai eszménye. S persze a tudományok felszabadítója, Descartes. Az a gondolkodó, aki a fizika nagy forradalmának kezdetén megalapozta az újkori racionalizmust. Apáczai szavai elfűlnak, amikor Descartes-ot dicséri: „Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában — úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk — René Descartes-ot, az egész filozófia újáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét...” (*Gyulafehérvári beszéd*) Tisztelgés, zászlóhajítás. Csak éppen mást ért karteizianizmuson Apáczai, mint mestere, mert számára a tudomány célja is más.

Apáczai nem a descartes-i filozófiát interpretálja, hanem Descartes szándékait, s teszi ezt úgy, hogy e szándékokat azonosítja a maga elképzelésével. „Mikor [Descartes] látta, hogy a filozófusok birodalma folytonos vetélkedéssel, civódással és asszonyos perlekedésekkel van tele, az a gondolata támadt: el lehet-

juttatni valahogy a filozófiát a matematikai tudományok bizonyosságáig. Nem csüggedt el, és kétségbe vont minden olyan dolgot, amelynél csak a legcsekélyebb alkalom is adódott a kételkedésre; minthogy ilyen módon saját eszének mint még eközben is gondolkodó dolognak létéről semmiképpen nem kételkedhetett, arra a következtetésre jutott: lehetetlen, hogy az ne léteznék. Míg ezt kutatja, fölismeri, hogy az Istennek is szükségképpen léteznie kell. Azután pedig felismeri a testet, vagyis azt a dolgot, amely kiterjed hosszúságban, szélességben és mélységben, különböző módon mozgatható és alakítható.“ (Uo.) A hosszú idézet eléggé perdöntő: a hangsúly nem az észen van, hanem a hiten, a nagyjából egyenlően elosztott józan észszel kapcsolatos, bájos descartes-i biztatásból semmit sem látunk, mint ahogy a módszeres kétely is azonnal a legfőbb tekintély személyiségében horgonyzik le.

Talán éppen ez a legfontosabb: a karteizianizmus valamilyen műveltség-eszmény kialakításához vezet, közvetlen tiltakozáshoz a barbarus állapotok ellen. Minden látszat ellenére sincs itt fennkölttség; Descartes filozófiájában gondolkodott, Apáczai állapotokban. S ha a karteziánus filozófia célja a józan ész lehetőségeinek bizonyítása volt, akkor Apáczai mit sem kezdhetett a józan észszel: neki nem a skolasztika tekintélyelvűségét, dedukciós gondolkodását kellett legyőznie, hanem a *minden* tudás számára ellenséges helyzetet.

Itt a skolasztika — papok voltak. Nem egyetemi hittudósok vitatták az ontológiai istenérveket, hiszen az Isten sohasem vált valamilyen logikus érvelés tárgyává. Ő — volt: érveken túl, az abszolút érv. A papok döntöttek el mindent, ám ők csak barbárok voltak, mint híveik. Ők a kor ideológusai: lényegében a mindenkori fejedelem kívánságainak és egyházi főhatóságainak engedelmességedve intik tűrésre és hallgatásra híveiket. S ha valaki mást akar, akkor fenekednek. Kiprédikálják, akárcsak Apáczait Kolozsváron; látszólag csak a professzori cím — úgymond jogtalan — használatáért, de Apáczai is, meg a papok is tudják, hogy másról van szó. Arról a másról, amit Apáczai akart.

Egyszerűen: hiányzott a józan ész. Pártokban gondolkodtak — esetleg reliigiókban — mindazok, akiknek megadatott a gondolkodás lehetősége. Mert ehhez némi nyugalom kellett volna, de nem volt nyugalom. Tatárok sétáltak be az országba, fejedelmek vívtak a főhatalomért, az idők nem kedveztek a filozófiának. Az ideológia meg sem kísérelte, hogy logikai érveket találjon: a parancs teljesítésére, és nem a meggyőződésből származó csatlakozásra hívták az embereket. Mindez meghatározta Apáczai lehetőségeit és fogadtatását is.

Nem volt forradalmár, s még az sem adatott meg neki, hogy a hatalom magaslatán a bukás mélységeiről elmélkedhessék, mint ezt valószínűleg legnagyobb tanítványa, Bethlen Miklós tette. A semmiről ő nem szólhatott, neki tele kellett prédikálnia az úrt; az emberi gyarlóság számára nem volt metafizikai kérdés, hanem egyszerű tudatlanság, nem merülhetett el puritánus víziókban sem, ő iskolákat alapított, néptanító volt, más nem is lehetett.

Biztatott, bizonygatta, hogy nem vagyunk született barbárok, csupán elmaradtak. „A Szegediek, Molnárok, Gelejek, Csulaiak, Medgyesiek, Kereszturiak, Tolnaiak, Gidófalviak s — nehogy az ellenfélnél elhallgassam a kiválóságot! — a Pázmányok, Csanádiak, Enyediek, Dálnokiak emlékezete első lehetetre szétoszlatja e hamis vélemény átlátszó kódét, egyszersmind szemmel láthatóan igazolja, hogy nem népünk barbár szellemében rejlik szerencsétlen elmaradásunk oka, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében.“ (Uo.) Érvei, mint a tapasztalati érvek általában, a kivételekre való rámutatásban válnak a biztatás eszközeivé, anélkül, hogy meggyőzően bizonyítanának olyasmit, amit különben is mindenki egyaránt hisz.

A hittől óriási távolság van addig a meggyőződésig, hogy vállalnunk kell az önmagunkkal kapcsolatos illúziókból származó szerepet is: Apáczai, a bölcs

pedagógus olyasmit hitne el hallgatóival, amit azután, ha szerepként is vállalnának, egyszeriben megváltoztathatnák a barbár állapotokat. De mint a tanítványokat valamire rábeszélő pedagógusok, Apáczai is téved, noha ez mit sem változtat mohó változtatni akaró kedvén. Téved, mert főképp önmagát győzi meg, és kevés barátján kívül ellenségeinek amúgy is népes táborát növeli. De téved, mert azt hiszi, hogy a nevelés a változtatás alkalmas eszköze, és elég a tudás fontosságát meg Isten bennünk sarjadó nevét elemlegetni, máris hajlandók leszünk útmutatásait követni.

Úgy beszél minderről, mintha a tudás becsét, a javítások szükségességét ő csak krónikási minőségben könyvelné el, híven követvén a fejedelmek és nagyurak valóságos cselekedeteit. Ajánlásai, a művek elé írt szövegek a taktika és az etika különös ötvözetét mutatják: úgy tesz, mintha olyanok lennének patrónusai, amilyeneknek lenniük kellene, ha éppen olyanok lennének, amilyeneknek ő, Apáczai képzei őket. De nem lehetnek olyanok, mert nem ismerik azt a magatartásformát, amely a tudomány nyelvének következménye: nem érthetik, amit Apáczai mond. S talán Apáczai is egyre kevésbé azt, amit neki mondanak. Tudományul beszélni a magatartásban annyit jelent, mint a türelem, az érvek, az egymáshoz kapcsolódó sikerek és sikertelenségek nyelvén szólni; mindez nem adatott meg a kor nagyságainak, és ez nem nyelvi hiányainak tulajdonítható.

Erkölcsei erejét mi sem bizonyítja jobban, mint az a gyakorlati vállalat, amelyet szinte eszelősen képviselt a sikertelenség ellenére is. Talán józanságának köszönhette ellenállóképességét: nem tévedt a filozófia ingoványos talajára, megelégedett a választott mester ismertetésével. Szónoknak egészen kiváló volt: a locus-ok ismerete és kiválasztása, a tudatlanság arcpirító voltának szerénységgel való csökkentése, az irodalmi erejű sopánkodás, a tanácsadásban kifogyhatatlan pedagógusi véna mindmáig érdekes olvasmánnyá teszik beszédeit. És sehol semmi metafizika; ahol ismertetéseiben a filozófia mégis feltűnik, ott eléggé elegyes: Descartes és a középkor egymás mellett, békésen, jámborul, akár a jó tanuló fejében az ismeretek.

Ám a gyakorlati dolgok ismét ihletik: a polgári társaságról igen fontos dolgokat mond. Az *Enciklopédiában* írja: „A magaviseletével tyrannus az, aki tudva és szántsándékból a polgári társaságnak minden, avagy több igazát elfordítja. Ezt is vagy szép szerével vagy haddal szabad elveszteni, de csak felső rendeknek vagy az egész népnek megegyezéséből.“ A jobbágyságot sem tartja összeegyeztethetőnek a polgári társasággal: „A zsellérséggel való gonoszul élésből származott a máj napi nyomorúságos jobbágyság, mely az Egyiptom-béli szolgálatot bizony feljül haladja hazánkban sok helyeken.“ Lám, ahol saját vizeiben van, ott felforrósodik a hang, másutt inkább a küldetéstudat mögé rejtőzik, tehát homályos a személyiség.

Pedig Descartes személyes tudott lenni a filozófiában is, ám Apáczai csak a filozófia dicséretében meg az iskolai vagy általánosabban a gyakorlati dolgokban. Talán a személyiség új típusának születését látjuk: a nagy elméleti kérdések helyett a tevékeny élet problémái állnak előtérben, az ilyen vagy olyan lemarradással szembeni gyakorlati állásfoglalás: ismertetés és szervezés. De furcsa módon, a tevékenység önmagában sohasem radikális, hiszen a dolgokat fogalmilag kell megragadni ahhoz, hogy a tevékenység a toldozáson túl az átalakítás eszköze lehessen, amint azt, jóval később, Marx a *Párizsi kéziratokban* tisztázta. Fogalmilag megragadni a dolgokat pedig azt jelenti, hogy a dolgok funkcióit látjuk meg az egész struktúrán belül: a tény önmagában semmit sem mond, csak a működésben levő tény beszél. A működő-funkcionális tény viszont mindig az egész része, az egészé, amely meghatározza részeinek funkcionális egységét.

S mivel ezt nem látja, de nem is érzékeli, a személyiség eme típusának ideológiája a tevékenység apológiája. Legyen ez a tevékenység jobbító, vállaló,

a nép ügye mellett elkötelező. A nép ügye pedig a kulturális felemelkedés, a hasznos cselekvés lehetősége. Nem; radikalitásról tényleg nincs szó: a cselekvés nyelve a struktúra egészére vonatkozóan néma marad. A józan mindennapiság uralkodik, ilyen kifejezésekkel: ezt kell tennünk, hogy jobb legyen, javítsuk ezt vagy azt, mert rossz. Az értelmiségi nem az elméletben utazik, nem kívánja fogalmilag megragadni a dolgokat, hanem visszanéz, és a cselekvést jobbitja.

Azért ilyen, mert ellenfelei, akikhez tartozik, akikkel azonos struktúrában csak azonos nyelven beszélhet — még akkor is, ha mást mond —, olyanok, amilyenek: a cselekvést önmaguknak tartják fenn, privilégiumként birtokolják a tevékenységek meghatározását és a cselekvésre való kényszerítés eszközeit is. Apáczai ellenfelei a távoli jövőre hivatkoztak, nem csoda, ha ő a közelit látta csak, ellenfelei az igazságra hivatkoztak, ő az Igazságosra, ők a türelemre, Apáczai a szent türelmetlenségre.

Apáczai éleslátására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy nem kívánt kilépni abból a világból, amelyben élt, és amely a kilépés perspektíváit még csak fel sem villantotta; ellenfeleinek rövidlátása pedig kitetszik abból, hogy nem ismerték fel Apáczaiiban saját jobb lehetőségeik kifejezőjét, igazi és nem vélt érdekeik művelődéspolitikai képviselőjét. Apáczai tragédiája az volt, hogy végig benne volt a kilépés kísértése, de ezt a hangot Isten hangjává szublimálta, s közben kíméletlenül marcangolta a tehetetlenség. „Sokan szenvednek, édes atyámfia, most mások is kegyelmeddel, és így a szomorúság megosztódik“ — írta Geleji Katona István udvarhelyi espereshez intézett levelében. A végtelenül osztódó szenvedés és a történelmen kívüli megváltása közötti feszültség, a cselekvés választása a hatékonyság majdnem teljes hiánya ellenére, a transzcendens remény és az immanens reménytelenség ellentmondása örölte fel, de sohasem oly mértékben, hogy megadta volna magát.

Tartását a puritán ideológia magyarázza: a tudomány, az iskola, a mesterségek türelmetlen követelése, az anyanyelvi tudományos műveltség fontosságának felismerése, az a meggyőződés, hogy ismerni kell saját nyelvünket, a bennünk lévő nyelvet. A népi tömegekhez való kapcsolódás ez, a néphez kapcsolódó értelmiségi hitvallása vad és elkeseredett időkben. Szigorú szavak és nagy lelki puhóság, fegyelem és oldódás, külső célok és befelé fordulás: „... az ember önvizsgálódást annyira szem előtt kell tartanunk mindnyájunknak, hogy szónok nélkül is találjunk okot, amiért ebben a halandó és esendő életben állandó elmélkedés és folytonos szemlélődés közben mennél siralmasabb hangon egyre csak saját sorsunkat sirassuk“ — mondja a *Kolozsvári Beszéd*ben, 1656. november 20-án. Van hát ok a sírásra, de nemcsak arra: „Szégyenen és gyalázaton keresztül nekifejűlve az erény felé kell törekednünk. A jelenkori gyalázatért kétszeresen megfizet majd gyalázóinknak az utókor, csak lankadatlanul igyekezzünk azt megérdemelni.“ (Uo.) Íme, a végső remények; s van-e jogunk azt mondani, hogy mindez csupán illúzió, vagy ha mondjuk, akkor nem jutna eszünkbe a félelmetesen nagy megtartó erő, amely az illúziókban van?

Apáczait nem lehetett legyőzni, mert végül is szerény céljait ugyan nem tudta megvalósítani, vagy csak nagyon részlegesen volt erre képes, de a biztos elégtétel hitében számolhatott dolgairól. Ez a kiválólag realista ember — aki az Akadémia felállításáról szóló tervezetét így fejezi be: „Nem ártana egy konyhá-
nak is lenni, aholott kiki, szükségére valót pénzért, ha keresne, találna“ —, egyáltalán nem volt álmodozó, amikor az elégtételért a jövő felé fordult: a jelenhez kellett az erő, s aki ilyen biztosságot mutat, az erős, és talán mások szemében is erősnek tűnhet. És a jövőből azért nem csinált programot, mert realista volt és tudta, hogy tennie kell. De hát csak pedagógus volt, nem tehetett mást, mint a pedagógusok: írt és tanított.